

XIXəsrin əvvəlləri Cənubi Qafqaz və İran coğrafiyası üçün mədəni-ideoloji baxımdan mürəkkəb kecid dövrü idi. Bu çətin və ziddiyətli tarixi şəraitdə forma-laşan ziyalılardan biri də tarixçi, türkşunas, filoloq və şərqsünaslıq elminin banilərindən sayılan Mirzə Kazım bəy olmuşdur. Mirzə Kazım bəy 1802-ci il iyulun 22-də İranın Gilan vilayətində yerləşən Rəşt şəhərində dünyaya gəlmışdır. Atası Məhəmməd Qasim Kazım bəy Dərbəndin tanınmış ruhanilərindən biri, babası Nazir Məhəmməd xan isə şəhər haki-minin baş xəzinədarı olmuşdur. Atasının Məkkə ziyarətindən dönerkən Rəşt şəhərində yerli hakim Bağır xanın qızı Şəref-nisə xanımla evlənməsi bu ailənin həm dini, həm də yerli siyasi dairələrlə nə də-rəcədə yaxın olduğunu göstərir. Mirzə Kazım bəyin ailəsi sonradan baş verən siya-si hadisələrə baxmayaraq, regionun elmi, dini və sosial həyatında iz buraxan zümrəyə mən-sub idi.

1466-1737-ci illər arasındaki siyasi tarixini əhatə edir. Əsər tarixi faktların toplusu olmaqla yanaşı, həm də türk-müsəlman dünyasının orta əslerdən sonrakı siyasi dinamikasını təhlil edən dəyerli mənbədir. 1841-ci ildə qələmə aldığı "Uyğurlar" əsəri isə türk xalqları içərisində qədim sivilizasiya nümunəsi sayılan uyğurların mənşəyi, mədəniyyəti və tarixi haqqında elm dünyasına dəyerli məlumatlar təqdim edir. Bu əsər şərqsünaslıqda uyğur tarixi üzrə aparılmış ilk fundamental tədqiqatlardan hesab olunur.

Kazım bəy, eyni zamanda XVII əsr Dağıstan tarixinin mühüm mənbələrindən biri olan "Dərbəndnamə" əsərini ingilis dilinə tərcümə edərək 1856-ci

lər bir-birindən fərqli sistemlərə malik olsalar da, sanki bir dialektlər toplusu kimi təqdim olunurdu. Kazım bəy bu tendensiyani elmi metodlarla təqdim edir, osmanlı, azəri və digər türk dillərini ayrı-ayrılıqla fonoloji, morfoloji və sintaktik baxımdan təhlilini aparır, dialekt deyə təqdim olunan dillərin əslində müstəqil dil sistemləri olduğunu sübut edir. Əsər 1846-ci ildə ikinci dəfə nəşr edilir və təkcə Rusiyada deyil, Qərbi Avropada türk dilləri üzrə əsas istinad mənbəsinə çevirilir. Onun tədqiqatları 1921-ci ildə Jan Denin "Türk dilinin qrammatikası" (Osmanlı dialekти) adlı əsəri nəşr olunanadək Avropa universitetlərində istifadə olunan başlıca tədris materialı olmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin ölüm yolu son mərhəlesi onun elmi fəaliyyətinin təşkilati baxımdan zirvəyə çatlığı dövr kimi qiymətləndirilə bilər. Əgər Kazan

Görkəmli şərqsünas, türkoloq, tərcüməçi:

Mirzə Kazım bəy

Kazım bəy ilkin dini və filoloji təhsili atasının nəzarəti altında almışdır. Azərbaycan, fars və ərəb dilləri, daha sonra isə rus və türk dilləri üzrə dərin biliklərə yiyələnmiş, çoxçəhətli dil qabiliyyəti ile fərqlənmişdir. Hələ 17 yaşında ikən "Ərəb dilinin qrammatikası" adlı əsərini qələmə alması onun zəka səviyyəsini və istedadını açıq-aşkar ortaya qoydu. Bu əsər dövrünün dini maarifçiliyi ilə dilçilik elmini vəhdətdə təqdim edən nadir nümunələrdən biri hesab edilə bilər. Atası Kazım bəyin İrana və Ərəbistana gedərək daha yüksək ruhani mərtəbəyə çatmasını arzulayırdı. Bu arzu ailənin dini ənənələri və həmin dövrə elmi biliyin əsas qaynağı kimi mədrəsələrin qəbul edilən nüfuzu ilə əlaqəli idi. Lakin Kazım bəy sonradan dini əhatədən uzaqlaşır, elmi-tədqiqat və dünyəvi maarifçilik yoluна yönəlir.

Ailənin taleyində kəskin dönüş 1820-ci ildə baş verir. Məhəmməd Qasim Kazım bəy İran hökuməti ilə əməkdaşlıqda və casusluqda ittihad olunur, nəticədə dini rütbələrindən məhrum edilir və həyat yoldaşı ilə birlikdə Həstərxana sürgün olunur. Bu hadisə dövrün geosiyasi gərginliyinin əyani sübutudur. İran-Rusya qarşidurmasi fonunda baş verən bu cür repressiyalar Şərqdə yetişən ziyalılardan imperiyalar arasında "ruhi və siyasi mübahisə"yə əkildiyini göstərir. Sürgün Kazım bəyin həyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Burada o, rus elmi mühitinə daxil olaraq Şərq dilleri və mədəniyyəti üzrə tədqiqatlarını davam etdirdi və bir sıra Avropa universitetləri ilə əməkdaşlığı başladı. Daha sonra onu dünya elmi ictimaiyyəti məşhur şərqsünas, türkologiya elminin banilərindən biri kimi tanımağa başladı.

Həmin dövrə Qafqazda geniş fəaliyyət göstərən şotland protestant misionerləri bölgədə dini təbliğatla yanaşı, maarifçilik fəaliyyəti də aparırdılar. Gənc Kazım bəy bu misionerlərlə Dərbənddə tez-tez görüşür, onlarla felsefi və əxlaqi məsələlər etrafında saatlarla müzakirələr aparır. Bu dia-loqlar onun dünyagörüşünü dəyişməkdə mühüm rol oynayır və onu xristianlıq haqqında daha dərindən düşünməyə vadar edir. Bu mərhələdə Mirzə Kazım bəyin yeni dillərə - yəhudidə və ingilis dillərinə marağı da artır. Onun bu dilləri öyrənməkdə əsas məqsədi dini mətnləri orijinaldan oxumaq, müqayisəli təhlil aparmaq və bu şəkildə daha obyektiv dini nəticələrə gəlmək idi. Uzun müddət içinde yaşadığı şəxsi və mənəvi konflikt onu xristian dinini qəbul etmək qərarına getirir. Bu qərar onun ailəsi ilə münasibələrində ciddi gərginlik yaradır. Lakin Kazım bəy bu seçimini ilə yalnız dini inancını deyil, azad düşüncə prinsipini və mənəvi fərdiyyətini də təsdiq etmişdir. O, ömrünün sonuna dək xristian inancına sadıq qalır və bu inanc onun sonrakı elmi fəaliyyətində dərin iz buraxır.

Mirzə Kazım bəyin elmi fəaliyyəti çoxşaxəlidir və müxtəlif dillərdə yazılı əsərlərlə Şərq və Qərb elmi dünyasını birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biri kimi tanınır. Xüsusi türk tarixi, islam elmi və dini-fəlsəfi problemlər onun diqqət mərkəzində olub. Türk dilində yazdığı "Əssəb əs-Seyyar" ("Yeddi planet") əsəri Krim xanlığının

ildə çap etdirmiştir. Bu iş onu təkcə tədqiqatçı kimi deyil, həm də kulturoloji tərcüməçi və Şərq tarixinin Avropana tanıtılmasında önemli vasitəçi kimi göstərir. Onun ən əhatəli və fundamental tarixi əsəri, şübhəsiz, "Bab və Babilə: 1848-1852-ci illər İranda dini və siyasi təlatümlər" adlı monoqrafiyasıdır. Bu əsər, yalnız Babi hərəkatını deyil, ümumilikdə İran cəmiyyətində islam reformizmi, şəlikdə parçalanmalar, dini fanatizmle müasirlik arasındakı qarşidurma kimi məsələləri də araşdırır. Həm Qərb oxucusu, həm də Şərq tədqiqatçıları üçün əsər XIX əsr İran tarixinin kompleks təhlilini təqdim edən ən əhəmiyyətli elmi mənbələrdən biridir. Bütün bu fəaliyyətlə yanaşı, Kazım bəy İslam elminin elmi metodologiyalarla araşdırılmasının da tərifdərə idi. Onun "Qurani-Kərimdə ahənglik", "Müridizm və Şamil" və "İslam tarixi" əsərləri dini mətnlərə estetik və fəlsəfi yanaşmanın, həmçinin dini hərəkatların siyasi və ideoloji köklərinin təhlili baxımdından olduqca qiymətlidir.

Kazım bəy yalnız ərəb, fars, türk və rus dilləri ilə kifayətlənmir, sonradan fransız, alman dillərini də mükəmməl şəkildə öyrənir. Bu çoxdillilik Qərb və Şərq arasında dialoq qurmaq arzusunun intellektual təzahürü idi. 1825-ci ildə Kazım bəyin elmi potensialı artıq Qərb tərəfindən də tanınır. Böyük Britaniya hökuməti onu Londona təhsilini davam etdirməyə və elmi araşdırımlar aparmağa dəvət edir. Lakin bu təşəbbüs imperiyalar arasında gedən yumşaq güc mübarizəsinin qurbanına çevrilir. Rus imperiyası elmi-intellektual potensialın Qərbə axınına qarşı olduqca həssas idi və bu təklifi bloklayır. Nəticədə, imperatorun şəxsi sərəncamı ilə Kazım bəy Omska tatar dilin müəllimi göndərilir. Lakin bu plan da tam reallaşmir. Kazanda ağır xəstəliyə tutulması, onun Sibirə - Omska səfəri ləngidir. Ele bu məqamda taleyində yeni bir dönüş baş verir. Belə ki, Kazan Universitetində ərəb və fars dilləri üzrə dərs demək təklifi alır. Bu təklif ona tarixçi Karl Fuks tərəfindən edilir. Kazan şəhəri onun üçün dünyaya açılan elmi pəncərə olur. Mirzə Kazım bəyin Kazandakı fəaliyyəti ona həm Rusiyada, həm də beynəlxalq səviyyədə nüfuz qazandırır. 1828-ci ildə Böyük Britaniya Kral Şərqsünaslar Cəmiyyətinin üzvü seçilməsi onun Şərq dilləri və mədəniyyətləri sahəsində nüfuzunu təsdiqləyən ilk beynəlxalq uğur idi. Eyni ildə Kazan Universitetində yeni yaradılmış Türk dilləri fakültəsinin rəhbəri təyin olunması isə onun təşkilati və pedaqoji potensialını üzə çıxardı. Həmin dövrə Kazım bəyin tədqiqat maraqları əsasən türk dillərinin müqayisəli təhlili, fonetik və sintaktik strukturunun öyrənilməsi üzərində cəmlənir. Onun məqsədi həm də türk dillərinin tarixi əlaqələrini və struktur birliliyini üzə çıxarmaq idi.

1835-ci ildə Kazım bəy Rusiya Elmlər Akademiyasına müxbir üzv seçilir. Bu status ona elmi dairələrde söz sahibi olmaq və dövlət dəstəyi ilə tədqiqatlarını davam etdirmek imkanı verir. 1839-cu ildə yazdığı "Türk-tatar dillərinin qrammatikası" adlı fundamental əsər onun elmi fəaliyyətinin kulminasiyası sayılır. O dövrə rus elmi ədəbiyatında türk dilləri "Tatar" və ya "Türk-tatar" adı ilə ümumileşdirilirdi. Bu dil-

mərhələsi onun intellektual yüksəlişinin başlanğıçı idisə, Sankt-Peterburq dövrü artıq şərqsünaslığın sistemləşməsi və elmi məktəb quruculuğu ilə yadda qalır. Bu dövr həm də Kazım bəyin Şərq və Türk dünyası ilə bağlı strateji düşüncələrinin praktikada tətbiqinə can atlığı mərhələdir. 1849-cu ildə Mirzə Kazım bəy Sankt-Peterburq Universitetində yenice yaradılmış Şərq dilləri fakültəsinə dekan təyin olunur. Bu vəzifə ona Şərq elmlərinin inkişafına strateji nəzarət imkanı qazandırır. Onun təşəbbüsü ilə 1863-cü ildə universitetdə Şərq tarixi kafedrası təsis edilir. Bu addım Rusiyada Şərq tarixi elminin sistemli şəkildə dərs və tədqiqat obyektinə çevrilməsi baxımdan dönüş nöqtəsi sayılır. Kazım bəyin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, dilləri öyrənmək kifayət etmir, mədəniyyətin ruhunu anlamaq üçün tarixi və sosial kontekstə də nüfuz etmək lazımdır.

Mirzə Kazım bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətində ən orijinal yanaşmalarдан biri də tələbələri praktik sahəyə yöneltmək təşəbbüsü idi. O, Şərq mədəniyyətinə maraqlı göstərən tələbələrin təcrübə üçün ekskursiyalara gəndərilməsinə nail olur və o dövrə nadir rast gelinən bir yenilik idi.

1854-cü il onun elmi fəaliyyətində məhsuldar dövrlərdən biri kimi yadda qalır. Həmin il o, "Türk dillərinin öyrənilməsində kurs dərsliyi" adlı dərs vəsaitini nəşr etdirir. Əsər rus tələbələri üçün türk dillərinin strukturunu öyrənməyə yönəlik ilk sistemli və praktiki dərsliklərdən biri idi. Ele həmin ildə o, 6700 sözlükdən ibarət rus-türk lügəti ni hazırlayaraq nəşr etdirir. Lügət etnoqrafik və leksikoloji tədqiqatlar üçün də əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Əlavə olaraq, "Şərq dillərindən tərəfənmiş rus söz və söz birləşmələrinin izahına dair" əsərində o, leksik qarşılıqlı təsirlərin izini, yəni rus dili ilə Şərq dilləri arasındaki mədəni-linqvistik əlaqələrin dərin təhlilini aparır.

1868-ci ildə Mirzə Kazım bəy rus elmi dairelərində yeni akademik hərəkatın əsasını qoyur. Hərəkatın məqsədi Türküstanın etnoqrafiyası, linqvistikası, numizmatikası və epiqrafiyاسının elmi əsaslarla öyrənilməsi idi. Kazım bəy bu layihə vasitəsilə türkərin qədim və müasir mədəniyyətini, dillərini və tarixlərini bir sistem daxilində təsbit etməyi və ortaç elmi-mədəni yaddaş formalasdırmağı həedefləyirdi. Bu, türk milli özündərki üçün əhəmiyyətli idi. Təəssüf ki, alimin ölümü bu ideyanın tam reallaşmasına imkan vermədi. Lakin onun bu təşəbbüsü sonrakı türkoloqlar və şərqsünaslar üçün yol göstəricisinə çevrildi.

Nurlan ABDALOV,
"Respublika".